

J. Herrmann, GEMEINSAMKEITEN UND UNTERSCHIEDE IM BURGENBAU DER SLAWISCHEN STÄMME WESTLICH DER ODER, „Zeitschrift für Archäologie”, R. 1: 1967, z. 2, s. 206—258, oraz 17 ryc.

W dniach 18—20 X 1966 r. odbyło się w Berlinie Międzynarodowe Sympozjum poświęcone problemom zróżnicowania archeologiczno-kulturowego i etnicznego plemion słowiańskich na zachód od Odry i Nysy, zorganizowane przez Instytut Prahistoryczny Niemieckiej Akademii Nauk w Berlinie. Wiele zagadnień omawianych i dyskutowanych w czasie sympozjum ogłoszonych zostało następnie drukiem w postaci rozpraw zamieszczonych na łamach wymienionego czasopisma.

Pragnąłbym tu zwrócić uwagę na jedną z tych prac, mianowicie artykuł J. Herrmanna w związku z poruszoną przez autora ciekawą problematyką dotyczącą możliwości śledzenia pewnego odbicia zróżnicowania plemiennego w budownictwie obronnym na zachód od Odry.

Podjęcie samego zagadnienia przez autora, rokującego wynik pozytywny, było możliwe, moim zdaniem, dzięki stosunkowo dobrze znanej geografii plemiennych terytoriów oraz zaawansowanemu już rozpoznaniu drogą wykopalisk wielu grodzisk wczesnośredniowiecznych. Co prawda autor zastrzega na wstępie, że 60 grodzisk przebadanych w stopniu dostatecznym w stosunku do około 650—700 tych obiektów, istniejących w zasięgu osadnictwa słowiańskiego na zachód od Odry i Nysy, stanowi zaledwie około 9—10% ogólnej ich liczby, ale jeśli dodamy dalszych 40 grodzisk zbadanych w mniejszym stopniu, wtedy przyznać trzeba, że jest to liczba znaczna, pozwalająca na analizę budownictwa obronnego w różnych aspektach.

W pierwszej części pracy scharakteryzowane zostały główne cechy budownictwa grodowego w Meklemburgii, między Odrą a Warnow, na terytoriach plemion wieleckich. Przeważały tu w starszym okresie słowiańskim duże założenia obronne, o powierzchni wewnątrz od 0,5 do 4 ha, lokowane najczęściej na kulminacjach wzgórz morenowych, przy czym wały tych grodów przebiegały przeważnie nieregularnie, ponieważ przy ich wznoszeniu starano się adoptować jak najkorzystniejsze warunki naturalne. Konstrukcje obronne omawianych grodów charakteryzują się nadto masywnością i prostą konstrukcją, składającą się najczęściej z ziemnego lub kamienno-ziemnego jądra umocnionego obustronnie (np. Liepen, Kr. Rostock) lub tylko od zewnątrz (np. Kuksdorf, Kr. Ribnitz-Damgarten) grubym piaszczem z kamieni narzutowych. Stwierdzono także umocnienie ziemnego korpusu wału konstrukcją drewnianą (Bacherswall pod Neubrandenburgiem) lub w całości wał drewniany (Zislow, Kr. Röbel — wał zewnętrzny), zbudowany w konstrukcji zbliżonej do rusztowej. Szerokości wałów były różne od 3 m (Bacherswall) do 7,5—9 m (Sukow, Kr. Teterow, Liepen). Zwyczaj wznoszenia wałów przy użyciu kamieni na ich licach zanika na tym terenie, zdaniem J. Herrmanna, na przestrzeni IX—X wieku. W tym też czasie zachodzą poważne zmiany zarówno w rozplanowaniu grodów, jak i w technice wznoszenia wałów, co można obserwować na przykładzie grodów Neu-Nieköhr, Kr. Teterow i Teterow. W wale A pierwszego grodu w Teterow (wał późniejszego podgrodzia) utrzymała się nadal trójdzielną koncepcją wału obserwowana w Liepen, przy czym jednak jako materiał budowlany miało zastosowanie w pierwszym rzędzie drewno. Swego rodzaju konstrukcję rusztową stanowiło oblicowanie wału z obu stron zwięzające się ku górze, podobnie jak układy kamienne poprzednich grodów. Środkowa partia wału zbudowana była również z belek w konstrukcji rusztowej.

W dalszym ciągu pracy autor stwierdza, że szczególnie liczne w starszym okresie słowiańskim są grody o stosunkowo szczupłej powierzchni wnętrza. Występują

one na obszarach równinnych w wielu wariantach, jak np. grody pierścieniowate w dolinach, grody na półwyspach odciętych fosą lub wałem oraz na kulminacjach wyniosłości, niekiedy z podwójnymi wałami i fosami.

Grody małe, o średnicy 40 m i majdanie 0,125 ha, występują na terenie Łużyc i w południowej Brandenburgii. Natomiast w Meklemburgii i Holsztynie są one w starszym okresie prawie nie znane; brak ich również w Saksonii i wschodniej Turynгии. Na przeważającym obszarze Brandenburgii, nad Łabą, w zachodniej Meklemburgii i wschodnim Holsztynie przeważają grody o średnicach 40—80 m i wnętrzu w granicach 0,125—0,5 ha.

Wspomniane grody małe, występujące w południowej Brandenburgii, nad środkową Odrą i na Dolnych Łużycach, są wyłącznie grodami kolistymi. Na Górnych natomiast Łużycach, podobnie jak na sąsiednim Dolnym Śląsku, są one posadzone różnie, w zależności od środowiska, w jakim je pobudowano. Generalnie biorąc zasięg tego rodzaju grodów pokrywa się z obszarem ceramiki typu tornowskiego.

Opierając się na dotychczasowych badaniach przyjąć można, że typowa dla tego obszaru była konstrukcja wałów w technice rusztowej wykazującej niewielkie zróżnicowania, rozpoznana najlepiej w Tornow i Vorberg, Kr. Calau, gdzie pierwsze wały wzniesiono już w VII—VIII wieku. Konstrukcje obronne tych grodów cechowały się wysokim poziomem technicznym, stosowano przy nich m. in. bierwiona hakowate zakończone do wzmocnienia licowania¹, platformy obronne na różnych poziomach korony wałów, a nawet kryte przejścia (Tornow) przy wewnętrznej stronie wału.

Budownictwo obronne w północnej Brandenburgii, w zachodniej Meklemburgii, we wschodnim Holsztynie i nad środkową Łabą charakteryzują obiekty obronne o średnicach wewnątrz 40—80 m, a sposób budowy ich wałów wykazuje znaczne zróżnicowanie. Nad Bałtykiem i w Brandenburgii wśród najstarszych grodów stwierdzono wały drewniano-ziemne licowane od zewnątrz ścianą z belek układanych poziomo, wzmocnionych pionowymi słupami (np. Oldenburg, Uklei, Kr. Eutin). Lico mogło być także wzmocnione dodatkowo belkami kotwicowymi (np. Berlin-Köpenick, Legerbruch, Kr. Oranienburg), zacopowanymi we wnętrzu wału.

Szerszy zasięg posiadała natomiast konstrukcja skrzyniowa, występująca również już w okresie starosłowiańskim. Z wysoko rozwiniętą sztuką w tej konstrukcji spotykamy się w Scharstorf, Kr. Plön. W ramach szerokości wału, wynoszącej 8,5 m, znajdowały się tu 3 skrzynie zbudowane na zrąb, wypełnione torfem, ziemią i bierwionami. Na zewnątrz skrzynie okalały pionowe słupy białe w ziemię, które w wyższych partiach połączone były poziomymi jarzmami przechodzącymi przez środek skrzyń. Wysokość wału wynosiła około 4 m. Jak sądzi autor, w konstrukcjach obronnych z X—XII wieku Starej Lubeki względnie Behren-Lübchin można się dopatrywać pewnych wpływów budownictwa z Scharstorf.

Nieco inaczej przedstawiało się budownictwo obronne w rejonie Łaby i Soławy, gdzie grody występują przeważnie na wzniesieniach i występach wzniesień. Wielkością dorównują one prawie założeniom obronnym z terytoriów wielekich. Drewniano-ziemne wały tych grodów posiadały licowania w postaci suchych murów budowanych z lokalnego surowca kamiennego obustronnie (np. Jena-Lobeda, Nossen,

¹ Dawna koncepcja W. Unverzagta i J. Kostrzewskiego przypisująca wyłączność konstrukcji hakowej ziemiom polskim zmodyfikowana została nieco przez W. Hensla. W. Hensel, *Stowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa 1965, s. 438. Ostatnio w sprawie konstrukcji hakowej wypowiedział się także Z. Rajewski, *Die Hakenkonstruktion in frühmittelalterlichen Schutzwällen*, „Zeitschrift für Archäologie, R. 1: 1967, z. 2, s. 200—205.

Kr. Meissen) lub tylko od strony zewnętrznej (np. Landsberg-Saalkreis, Köllmichen, Kr. Grimma). Mury wiązane były przeważnie z korpusem wału za pomocą belek. Sporadycznie występowały także wały o licu zewnętrznym z kamieni, wewnętrznym zaś drewnianym (np. Dresden-Briesnitz).

Słusznie autor podkreśla, że nie sposób kwestionować dla tego terenu związków wałów z licowaniem kamiennym z budownictwem frankońskim. Ten sposób budowy stwierdzony w Jena-Lobeda datować można najpóźniej na wiek IX, w tym samym czasie występuje on już na Morawach, tj. na obszarze, gdzie splatały się tradycje późnoantyczne i wpływy frankońskie. Tu można by dodać, że stosunkowo często spotykamy je również w Czechach, i to dość wcześnie bo w VIII wieku (np. Levy Hrádec²).

Z terenu Polski południowo-zachodniej umocnienie tego typu prawie w klasycznej postaci, tj. pionowego muru zbudowanego ze zwarcie ułożonych płaskich kamieni oraz przymurza drewniano-ziemnego, znamy z Niemczy Śląskiej z dwóch faz istnienia grody (IX i X—XI wieku³). Przymurze związane było z licowaniem poprzez dłuższe belki, których końce wchodziły w mur. Być może, że podobnego typu konstrukcje odkryto w Połupinie, czego stwierdzić nie możemy jednak z całą pewnością, ponieważ wał został prawie zniwelowany i zniszczony od zewnątrz. W każdym razie odkryto tam fragment kamiennego lica wewnętrznego spojonego gliną, które łączyło się z przylegającymi doń konstrukcjami drewniano-ziemnymi również za pomocą belek. Gród ten datowany jest na VI—VII wiek, byłby to więc najwcześniejszy, jak dotąd, przykład zastosowania licowania⁴. Ponieważ występowanie oblicówek w postaci muru wiąże się najczęściej z wykorzystywaniem materiału skalnego o strukturze płytowej ze złóż znajdujących się przynajmniej w bliskiej okolicy, należy się niewątpliwie spodziewać dalszych odkryć tego typu konstrukcji na Śląsku⁵.

Na marginesie pragnąłbym tu wspomnieć, że na terytorium Śląska spotykamy się z dużą mozaiką w zakresie konstrukcji wałowych, poczynawszy od odkrytej ostatnio typowej palisady w Zawadzie, pow. Opole, po zróżnicowaną w szczegółach konstrukcję rusztową. Duże zróżnicowanie stwierdzamy także w wielkości grodów, przy czym należałoby dodać, że jedynie w południowo-środkowej części Dolnego Śląska da się wydzielić grupa dużych grodów z okresu VIII/IX—XI wieku, nie występujących na pozostałych jego obszarach. Można tu wskazać na Gilów, pow. Dzierżo-

² I. Borkovsky, *Ukončení výzkumu na Levém Hradči v r. 1954*, „Archeologické rozhledy”, t. 7: 1955, s. 653—659, ryc. 303—306. W. Hensel, *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1948, s. 109—126.

³ W. Hołubowicz, J. Kaźmierczyk, *Z badań Niemczy Śl. w latach 1950—1961*, „Spraw. Archeol.”, t. 15: 1963, s. 288—315.

⁴ E. Dąbrowski, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Połupinie, pow. Krosno Odrzańskie*, „Materiały Komisji Archeologicznej”, Zielona Góra 1965, z. 1, s. 58—80.

⁵ Dużą ilość kamieni stwierdzono w wałach kilku grodzisk śląskich. Nie zostały one jednak szerzej przebadane. Niektóre z nich hipotetycznie zalicza się do wałów z licami kamiennymi. M. i T. Kaletynowie, J. Łodowski, *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 14. Licowania kamienne przypisywane są także wałom grodzisk w Bonikowie (od wewnątrz) i Bruszczewie (mur zewnętrzny). Np. Z. Hilczerówna, *Dorzeczce górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 182. Konstrukcje te interpretowane są jednak różnie. Por. S. Jasnosz, *Wstępne badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Bruszczewie w pow. kościańskim*, „Przegl. Archeol.”, t. 16: 1963, s. 171; Z. Hilczerówna, Z. Hołowińska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Bonikowie w pow. kościańskim w latach 1953—54*, „Spraw. Archeol.”, t. 1: 1955, s. 132—133.

niów (ok. 4,5 ha), Gierów, pow. Grodków (ok. 6 ha), Gniechowice, pow. Wrocław (obecnie zniszczone — w XIX wieku szacowano wielkość grodziska na około 60 morgów), Graniczną, pow. Swidnica (ponad 4 ha), Krajów, pow. Legnica (ok. 1,8 ha), Kretowice, pow. Wołów (ok. 2,3 ha), Strzegów, pow. Grodków (ok. 1,8 ha), Niemczę (ok. 1 ha) i Wiązów, pow. Strzelin (ok. 2 ha). Niewiele wiemy natomiast o szczegółach konstrukcyjnych wałów tych grodów poza tym, że były one przeważnie drewniano-ziemne i wykorzystywano przy ich budowie często kamienie⁶.

Wracając po tej dygresji do dalszej części pracy J. Herrmanna należałoby wspomnieć, że — po ogólnym przeglądzie budownictwa obronnego na zachód od Odry — przystępuje z kolei autor do uwypuklenia jego cech głównych na tym terytorium, które ująć można w następujące punkty.

1. Na północy między Warnow a Odrą przeważają w pierwszych wiekach po przybyciu tu Słowian duże grody usytuowane na wzniesieniach. W konstrukcjach wału mają zastosowanie bruki kamienne występujące w niektórych wypadkach po obu stronach ziemnego korpusu wału. Taka konstrukcja wałów, zdaniem Herrmanna, właściwa jest plemionom wieleckim i zanika ona wraz z dużymi grodami w XI w.

2. Na terenach Górnych i Dolnych Łużyc, w południowej Brandenburgii i w rejonie środkowej Odry rozwijała się od VII wieku począwszy konstrukcja rusztowa. W okresie starsłowiańskim występowała ona przeważnie w związku z założeniami grodowymi o bardzo małym wnętrzu. Jej zasięg w kierunku zachodnim kończył się przed doliną Łaby, ekspandowała natomiast ku północy do Hawelandu.

3. W rejonie Łaby — Soławy dominowała konstrukcja wałów z licowaniem kamiennym, przy zastosowaniu poziomych belek łączących lico z korpusem wału.

4. Szerszy zasięg i większe znaczenie zdaje się mieć konstrukcja skrzyniowa. W kombinacji z palisadą występuje ona w obodryckim budownictwie obronnym. W prostych rozwiązaniach występuje również nad środkową Odrą, Pleisą (w Groitzsch) i na Dolnych Łużycach (w Gehren).

Mimo szczupłej jeszcze podstawy źródłowej zupełnie wyraźnie uwidaczniają się obszary o odmiennej technice budowy wałów obronnych. Obszary te zestawia z kolei autor z innymi zjawiskami kultury materialnej, mianowicie z zasięgiem określonych typów dominujących w wytwórczości garncarskiej. Okazuje się, że konstrukcja rusztowa i małe kolisty gródki pokrywają się z zasięgiem tzw. typu tornowskiego, natomiast konstrukcje z licami w postaci murów kamiennych znane są jak dotąd tylko na terenie, gdzie w późnym okresie wędrówek ludów dominowała ceramika typu praskiego i gdzie na podstawie źródeł pisanych zlokalizowane zostały siedziby plemion sorabskich. Z terytorium głównego zasięgu ceramiki typu feldberskiego łączy się specyficzne budownictwo plemion wieleckich w postaci rozległych grodów lokalizowanych na wzniesieniach. Natomiast w specjalnej konstrukcji skrzyniowej obramowanej słupami skłonny jest autor widzieć cechę obodrycką. Na szerszym terenie występują również dość wcześnie konstrukcje słupowe, wspierające ściany poziomych bierwion i ziemi. Jako dodatkowy element znajdowała ona dość często zastosowanie w wałach o różnej konstrukcji. Nie znana jest natomiast zdaniem autora palisada w swej czystej postaci. Występuje ona natomiast często na szerszym terenie jako element uzupełniający.

W zakończeniu pracy przytacza autor materiał porównawczy z ziem sąsiednich oraz zwięźle wypowiada się na temat wzajemnego ich oddziaływania i wpływów w budownictwie obronnym, jak również genezy poszczególnych typów konstrukcji

⁶ Kaletynowie, Ladowski, *op. cit.*, katalog, Archiwum ZAŚ IHKM PAN we Wrocławiu.

